

NYÁRI Tamás

Tanácsi és üzemi kultúrotthonok és kultúrtermek az ötvenes években

A közösségi művelődés, vagyis az iskolán kívüli művelődés és oktatás régi és gazdag hagyományokra tekint vissza Magyarországon. A dualizmus korában elsősorban polgári és munkás önképző egyletek és klubok, művészeti egyesületek, polgári- és munkáskaszinók, továbbá dalkörök, nőegyletek, ifjúsági- és olvasókörök jelentették a közösségi művelődés színtereit. A városokon kívül falvakban is sorra jöttek létre olvasókörök. Ezek szervezésében az állam kevésbé vett részt, bár több politikus, köztük Eötvös József és Türr István szorgalmazták a népnevelési és népművelési egyletek létrehozását. A századfordulótól kezdve nőtt az állami szerepvállalás, elsősorban a falvak körében, ellensúlyozandó az egyre erősödő agrárszocialista befolyást. Jelentős volt továbbá a szociáldemokrata mozgalom, illetve az egyházak népművelő egyleteinek tevékenysége.¹

Az első világháború után virágzásnak indult az iskolán kívüli művelődés. A meglévő egyletek, olvasókörök mellett az állami szerepvállalás is megnőtt. A Klebelsberg-féle kultusz-kormányzat fontos szerepet szánt az iskolán kívüli nevelésnek, ezért felkarolta a népházak építésének a tervét, amelyek közül 1938-ig 1580 épült szerte az országban.² A kormány mellett jelentős volt a KALOT, a munkásotthonok, és más kulturális szervezetek népművelő tevékenysége.³

1945 után a népművelés a szabad szakszervezetek kezébe ment át. A népművelést szabadművelődéssé keresztelték át, majd a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 12 100/1945. számú rendelete életre hívta az Országos Szabadművelődési Tanácsot, amely az iskolán kívüli művelődésnek lett a legfőbb szerve. A 720/1946. ME számú rendelet, illetve a kiegészítéseként kiadott 240/1946. ME rendelet az országot szabadművelődési kerületekre osztotta.⁴

A proletárdiktatúra, mint totális diktatúra jellemző vonása, hogy nem elégszik meg a politikai hatalom centralizálásával, hanem azzal együtt a teljes gazdaságot és társadalmat uralma alá akarja hajtani. Ennek egyik eszköze a kultúra pluralizmusának megszüntetése, és állami irányítás alá vétele, a hatalmon levő állampárt ideológiájának a terjesztése céljából. A végső cél a társadalom kommunista eszmétől befolyásolt tanítása, lényegében átnevelése.⁵ Ennek érdekében történt meg az oktatás és a kultúra, ezen belül 1948-tól kezdve, a közösségi művelődés államosítása.

A Magyar Dolgozók Pártja már az 1948. júniusi egyesülési kongresszuson világossá tette, hogy saját kezébe kívánja venni az iskolán kívüli művelődést, amit addig szabadművelődésnek neveztek. A párthatározat kimondta: „az iskolán kívüli népoktatás és népművelés messzemenő állami támogatását, szaktanfolyamok, kultúrhetek, népkönyvtárak, téli és esti iskolák, előadássorozatok, munkásakadémiák, parasztfőiskolák stb. szervezését, szakszervezetek és más

társadalmi tömegszervezetek oktató munkájának felkarolását.⁶ A kultúra többi területéhez hasonlóan az MDP Agitációs- és Propaganda Osztályára várt ez a feladat. Még ebben az évben feloszlatták az Országos Szabadművelődési Tanácsot, államosították az egész rendszerét, és – jelezve az új idők kezdetét – magát a szabadművelődés szót is kivették a kommunikációból, és áttértek a népművelés fogalmára. 1949-től kezdve az iskolán kívüli művelődés irányítása a Vallás-és Közoktatásügyi Minisztériumból kivált, Révai József vezette Népművelési Minisztérium feladata lett.⁷ Az új minisztérium hatáskörébe tartozott a kultúra, és az iskolán kívüli nevelés minden eleme: irodalom, zene, képzőművészet, színház, sajtó, rádió; és szintén irányítása alatt állt a népművelés két fontos eleme: a könyvtárhálózat és a kultúrotthon-hálózat. Ideológiai értelemben mindez a népé volt, ezért nevezték népművelésnek.⁸

A népművelés lényeges infrastrukturális eszköze a kultúrotthon-hálózat volt. Maga az intézmény nem kommunista találmány, ahogy az előbbiekben említettük, a népház-hálózat a kultúrotthonok előzményének tekinthető. Bár ezek döntő többsége megszűnt, részben a kezeire és részben megmaradt mintegy száz intézményre alapozva, de szovjet mintát követve, a pártállam olyan intézményhálózatot kívánt kiépíteni, amely maradéktalanul kiszolgálja a kultúrforradalom céljait, eljuttatja a propagandát és a kultúragitációt a tömegekhez.⁹ Az ilyen intézménynek mindenekelőtt egyirányú csatornaként kellett működnie. Vagyis a párt központi akaratát kellett eljuttatnia a tömegekhez. Ezt a fent meghatározott akaratot kellett helyi szinten aktualizálni, majd több módon a társadalom tagjaihoz továbbítani. A központi kultúrpropaganda egyfajta helyi megbízottjaként kellett működnie, vagyis az intézménynek szigorúan központosított hierarchikus rendszerben kellett helyet foglalnia. A fő feladat a hatalmi érdek maradéktalan érvényesítése volt, ezzel is magyarázható, hogy az első években nem elsősorban a szaktudás, mint inkább a politikai megbízhatóság volt a szempont a kultúrotthon-vezetők kiválasztásánál.

A kultúrotthonnak emellett többfunkciósnak kellett lennie. Összefüggésben a feladatok összetettségével, képesnek kellett lennie megszervezni és lebonyolítani tudományos és politikai előadásokat és tanfolyamokat. Helyet és eszközöket kellett biztosítani a szakköröknek, helyet adni művészi előadásoknak, mint színházi előadás, ének- vagy zenekari koncert, továbbá helyiségeket biztosítani képzőművészeti és történeti-politikai kiállításoknak. Rendelkeznie kellett könyvtárral. Mivel mindehhez viszonylag kevés anyagi forrást kaptak, ezért italméréssel egybekötött táncos rendezvényeket kellett rendezniük.¹⁰

Az első kultúrotthont 1949. november 27-én avatták fel Békésen.¹¹ Egy korabeli forrás szerint az intézmény „megnyitásával vált programmá a kulturális forradalom helyi bázisainak, a művelődési otthonok hálózatának kiépítése.”¹² A szervezés kezdetén a pénzügyi elképzelés az volt, hogy a születendő intézményeket elsősorban társadalmi hozzájárulással kell felépíteni.¹³ Ezzel párhuzamosan folyt – még a Vallás-és Közoktatásügyi Minisztérium 1948-ban elrendelt – adatgyűjtése a kultúrházak állapotáról, amelyet 1950-ben újabb felmérés követett. Ekkor a használható helyiségeket és befogadóképességüket mérték fel.¹⁴

A forráshiány következtében lassan haladt a hálózat kiépülése, ezért 1950. június 21-én az MDP Titkársága határozatot hozott,¹⁵ amelynek nyomán megszületett a minisztertanács 136/1951. (VII. 4.) MT. számú rendelete. Ennek nyomán a kultúrotthon alapítások tervszerűvé váltak, és megindult az intézményhálózat gyors ütemű bővülése.¹⁶ A kultúrotthonok számának alakulásáról eltérő adatok találhatók a szakirodalomban. Ennek oka, hogy a korabeli felmérések, úgy tűnik, nem voltak mindig pontosak.¹⁷ Abban azonban mindegyik feldolgozás egyetért, és a forrásaik is alátámasztják, hogy a Rákosi-korszakban a kultúrotthonok száma 1950-hez képest több mint négyszeresére emelkedett.

Az említett 136/1951. (VII. 4.) MT. számú rendelet, amelynek végrehajtásáról a népművelési miniszter 1/1952. (I. 25.) NpM. számú rendelete gondoskodott, szabályozta az intézmények jogállását. Fenntartó szempontjából a rendelet elkülönített tanácsi, illetve üzemi, szakszervezeti kultúrotthonokat. Egyes kultúrotthonok azonban kérhették – a fenntartójukon keresztül – a népművelési minisztertől, hogy önálló gazdálkodási szervvé nyilvánítsák őket. Kultúrotthon csak megfelelő helyiséggel és felszereléssel ellátva működhetett. Kultúrotthon céljára új épületet vagy épületrészt építeni kizárólag a területileg illetékes megyei tanács és az illetékes népművelési osztály által jóváhagyott tervek alapján lehetett, és e tervek alapján lehetett hozzá állami forrásokhoz jutni. A tanácsi kultúrotthonok munkatervét és programját a fenntartónak kellett ellenőriznie és jóváhagynia. Üzemi kultúrotthon esetében a vállalat szakszervezeti bizottsága, a szakszervezeti kultúrotthonok esetében pedig a szakszervezeti illetékes szerv tette ugyanezt. A rendelet előírta a negyedévenkénti ellenőrzést a fenntartó részéről. A kultúrotthon költségvetésének a fenntartó költségvetésében kellett, hogy megjelennie.¹⁸ Az üzemi és szakszervezeti intézmények helyzetét az 1954-ben kiadott központilag elrendelt szervezeti és működési szabályzat próbálta rendezni, amely megkülönböztetett kultúrházat, kultúrotthont és kultúrtermet.¹⁹ A kultúrotthonok szakmai irányítója a 9/1951. (I. 6.) MT. számú rendelettel létrehozott Népművészeti (1957-től Népművelési²⁰) Intézet lett.

1951 októberében rendezték meg a Kultúrotthonok Igazgatóinak Országos Értekezletét, amely az intézmények fő feladatává az agitációt és a tömegpolitikai tevékenységet tette. Kimondták, hogy a kultúrotthonoknak fokozottabban szerepet kell vállalni a békéért folyó küzdelemben. Ez a békepropaganda szorosán összefüggött az ötéves terv fokozottabb népszerűsítésével. Fejleszteni kellett a termelési propagandát, elősegíteni a munkafegyelem megszilárdulását. Az állampolgári tudatot el kellett mélyíteni. Ismeretterjesztő előadásokkal népszerűsíteni kellett a termelészövetkezeteket, megismertetni a dolgozókkal a Szovjetuniót. Tovább kellett fejleszteni a természettudományos ismeretterjesztő munkát. Javítani kellett a kultúrotthon-vezetők munkáját, a programoknak ki kellett elégítenie a dolgozók művelődési és szórakozási igényeit, továbbá ismeretterjesztő köröket kellett szervezni számukra.²¹ Ugyanakkor ebben nem merült ki a kultúrotthonok és vezetőik tevékenysége. Tímár Irma, a Pécs Városi Tanács Népművelési Osztályának vezetője, a Végrehajtó Bizottság előtt 1955-ben a következőket mondta: „Kultúrotthonaink akkor töltik be feladataikat, ha dolgozóink második otthonává válnak. A tavalyi Magyar Szovjet Barátsági Hónap alkalmával városunkban járt Leszjuk elvtárs²² a kultúrotthonok hármas feladatáról beszélt, melynek megvalósítása minden kultúrotthon-vezető feladata. E hármas feladat az eszmei-politikai nevelés, a dolgozók nemes szórakoztatásának biztosítása és a termelés elősegítése.”²³ E hármas feladat lényegében megegyezett a tanácsok népművelési feladataival.²⁴

Az ismeretterjesztés legfontosabbnak tartott elemei az előadások és előadás sorozatok voltak. Ezek tematikáját a Népművelési Minisztérium határozta meg az MDP által meghatározott elvek mentén. 1953-ig nem vették figyelembe az életkori, területi és egyéb társadalmi eltéréseket, 1953-tól azonban nagyobb szabadságot adtak a népművelés helyi szerveinek. Az új művelődéspolitikát azt is leszögezte, hogy nem szabad kötelező előadást előírni.²⁵ 1955-től, a resztalinizáció időszakában az utóbbit inkább az ismeretterjesztő munka elhanyagolásának tekintették. Tímár Irma 1955. április 8-án beszámolójában így beszélt erről a VB ülésén: „Üzemeink a kormányprogram helytelen értelmezése következtében elhanyagolták az ismeretterjesztést. Azon jelszó alatt, hogy biztosítani kell a dolgozók szabadidejét, senki nem szervezte sok helyen a hallgatóságot. A munkaidő lejártával mindenki sietett haza. »Ledolgoztam a 8 órát, megjár a szabadidő« jelszó alatt nem hallgatták meg az előadást. Ez a helytelen nézet aztán visszahat a termelésre is. A szakma alapos elsajátításához, a többtermeléshez, a

szocializmus építéséhez művelt emberek sokasága kell, ezt pedig csak tanulással, előadások hallgatásával lehet elérni.”²⁶

Az elméleti megalapozás gyakorlati megvalósítása a szakkörökben történt. Legalábbis az elképzelések szerint. Ugyanakkor országos és helyi szinten is megfigyelhető, hogy a jelentések időnként keveset beszélnek a szakkörökről, sokszor problémákat említenek. Mindez arra utal, hogy a szakkörök inkább egy-egy kampányfeladat idejére aktivizálták magukat, működésük valójában – kevés kivételtől eltekintve – esetleges volt.²⁷

A „nemes szórakozás biztosítása” a kultúrotthonok második feladata volt. Úgy gondolták, hogy egyes művészeti csoportok „helyes” szerepeltetése jelenti ezt. Ezért létrehozták ezeket a csoportokat, nem önkéntes alapon, működésükre jellemző volt a szakköri életben is megfigyelhető jelenség. Tímár Irma így beszélt erről 1955-ös beszámolójában: „Előfordult, hogy a legkülönbözőbb erkölcsi és más prédikációkkal szervezték a csoportokba a fiatalokat. Az öntevékeny művészeti élet ezáltal számtalan esetben valódi öntevékenység helyett számonkért »társadalmi« munkává vált. Hetenként újabb és újabb produkciókat követeltek tőle, a művészeti munka legnagyobb kárára. Az öntevékenység, a valódi öntevékenység a kezdeményezés meg sem tudott születni az együttesben, mert az együttes nem dönthetett saját sorsa felett. Kultúrversenyek, családi estek, évfordulók alkalmával lázas készülődéssel, sietséggel próbálnak a csoportok. Ez a lázas sürgölődés azt a látszatot kelti, mintha a munka haladna.”²⁸ A kultúrotthon látogatói teljesen mást gondoltak szórakozás alatt. A beszámolókból kiderül, hogy sakk, biliárd, tánc és sporttevékenység vonzotta őket leginkább.²⁹

Az eszmei-politikai neveléstől és az „igényes” szórakozás megvalósításától együtt remélték a termelékenység növelését. Azonban úgy tűnik, hogy ennek konkrét módjairól nekik sem volt fogalmuk. A többször idézett jelentés is csak általánosságban beszél: „Kultúrunk nem lehet öncélú, feladata, hogy minden erejével segítse a gazdasági feladatok valóra váltását. Kultúrotthonaink csak akkor töltik be feladataikat, ha minden tevékenységükkel, közvetlenül és közvetve segítik a termelékenység emelését, a szocializmus építését”³⁰

A kultúrotthonok hálózata és a népművelés intézményrendszere - utóbb a közművelődés fogalmával párosulva - az 1989-es rendszerváltozásig a magyar művelődéspolitikai meghatározó jelentőségű ágazatának számított.³¹

Jegyzetek

1 Kovalcsik József: A kultúra csarnokai. A közösségi művelődés szinterei – utópiák, mozgalmak, társadalomszervezés: a művelődési otthonok kialakulása. Editio Plurilingua, Budapest, 2003. 394–424. o.

2 Uo. 554–569. o., továbbá: Romsics Ignác Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 359. o.

3 Kovalcsik József, i. m. 467, 495–504, 507–537. o.

4 Vö.: Mai magyar művelődéspolitikai. Elvek, tervek, eredmények. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Budapest, 1946.

5 Romsics Ignác, i. m. 177. o.

6 A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Szerk.: Rákosi Sándor – Szabó Bálint. Kossuth Könyvkiadó 1967. 601. o.

7 Vö.: Bolvári-Takács Gábor: Révai József és a Népművelési Minisztérium létrehozása = Zempléni Múzsza, 2002. 4. szám, 14–26. o.

8 Halász Csilla: A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején. MNL Pest Megyei Levéltára, Budapest, 2013. 16. o.

9 Romsics Ignác, i. m. 177. o.

10 Koncz Gábor: Komplex elemzés a művelődési otthonokról (1945–1985), avagy „...a jó gyakorlat törvényre emelését gyorsítsuk meg...” (részlet) In: A szabadművelődéstől a közösségi művelődésig. Szerk.: Beke Pál – Deme Tamás. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2003. 43. o.

11 Uo. 44. o.; valamint Halász Csilla, i. m. 17. o. Egy másik forrás 1949 nyarára tette a békési kultúrotthon megnyitását: Hencz Aurél: A művelődési intézmények és a művelődésigazgatás fejlődése 1945–1961. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 152. o.

12 Hencz Aurél, i. m. 152. o.

13 Koncz Gábor, i. m. 44. o.

14 Halász Csilla, i. m. 18. o.

15 Vö.: Az MDP Központi Vezetősége, Politikai Bizottsága és Titkársága üléseinek napirendi jegyzékei, I. kötet. 1948–1953. Összeállította: T. Varga György. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005. 105. o.

16 Koncz Gábor, i. m. 44. o.; Halász Csilla, i. m. 18. o.

17 Koncz Gábor egy 1952-es összeírásra hivatkozva 2002 kultúrotthonról említ (i. m. 45. o.). Ugyanerre az évre vonatkozóan Halász Csilla 1633 intézményről tesz említést (i. m. 19. o.). Forrása: Magyarország művelődési viszonyai 1945–1958. Szerk.: Erdész Tiborné. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960. 306. o. Ez utóbbi adatsor szerint 1956-re sem érte el a kultúrotthonok száma a kétezret, de Romsics Ignác szerint 1953–54-re már meghaladta (i. m. 374. o.).

18 Hencz Aurél, i. m. 152–154. o.

19 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár 276/89. f. MDP Agitációs és Propaganda Osztály iratai (1951–1956) 367. óe. A szakszervezeti és üzemi kultúrházak, kultúrotthonok és kultúrtermek működési szabályzata

20 Vö.: 18/1957. (M.K.2.) MM. számú utasítás = Művelődésügyi Közlöny, 1957. 2. szám, március 1.

21 A kultúrotthonok igazgatóinak országos értekezlete 1951. okt. 13–14. Budapest, 1952. 46–48. o.

22 A kultúrotthon-főosztály vezetője a Szovjetunió kulturális minisztériumában.

23 Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL-BML) XXIII/102. Pécs Megyei Jogú Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának (a továbbiakban: PMJVTVB) iratai. a) Ülésjegyzőkönyvek. 1955.04.08-i ülés jegyzőkönyve. Beszámoló a város területén folyó kulturális munkáról, különös tekintettel a kultúrotthonok működésére.

24 Hencz Aurél, i. m. 148. o. Hencz forrása: Bognár György: A tanácsok népművelési munkájáról. = Állam és Igazgatás, 1955. 5. szám, 263. o.

25 Halász Csilla, i. m. 22. és 38–39. o.

26 MNL-BML XXIII/102. PMJVTVB iratai. a) Ülésjegyzőkönyvek. 1955.04.08-i ülés jegyzőkönyve. Beszámoló..., i. m.

27 Halász Csilla, i. m. 44. o.

28 MNL-BML XXIII/102. PMJVTVB iratai. a) Ülésjegyzőkönyvek. 1955.04.08-i ülés jegyzőkönyve. Beszámoló..., i. m.

29 Pécssett erről tanúskodnak a Doktor Sándor és a József Attila Kultúrotthon fennmaradt havi beszámolóit. MNL-BML XXIII/113. PMJVTVB Művelődési Szakigazgatási Szervének iratai. c) Népművelési Osztály iratai

30 MNL-BML XXIII/102. PMJVTVB iratai. a) Ülésjegyzőkönyvek. 1955.04.08-i ülés jegyzőkönyve. Beszámoló..., i. m.

31 A tanulmány további részei a pécsi kultúrotthonok működését tárgyalják, levéltári források alapján. A teljes szöveg a TIT Stúdió Egyesület honlapján olvasható (www.tit.hu).